

Egy-két évvel ezelőtt, a román prózában jelentkező új törekvésekről szólva, a kritika még az extenzív teljesség igényére figyelt fel, arra a törekvése, hogy korunk embereit a maguk jellemző vonásainak összességében, a társadalmi és tudati, materiális és spirituális vonatkozások kölcsönhatásában ragadja meg és ábrázolja. Azóta D. R. Popescu, Nicolae Velea, Fănuș Neagu, Vasile Rebreanu, Ștefan Bănulescu, Ion Băieșu neve mellé újak sorakoztak, s ez a szaporodás nemcsak mennyiségi, hanem mindenekelőtt minőségi, és az utóbbi évek román prózai termésében mutatkozó új erővonalak felmérésére sürget. Az újonnan felbukkant nevek sorában különösen kettő az, amely egyszerre magára vonta a figyelmet: Nicolae Breban és Alexandru Ivasiuc a kritikában és az irodalmi díjakban mutatkozó elismerés mellett az olvasók érdeklődését is felkeltette.

A román próza új eseményeiben korántsem valamely „új hullám” jelentkezését kell látnunk, amely megnyergelve egy Európa-szerte már hagyományossá lett újdonság-konjunktúrát, visszhangzó sikereket ér el, hanem a legutóbbi évek román prózájának eszmeileg-művészileg egyaránt jelentős eredményeit, amelyek az analitikus próza már meglévő hagyományait folytatva, a befelé tekintő, intenzív teljesség útjait jelölik meg. Valójában nem egy-két névre korlátozódó jelenségről van szó, még akkor sem, ha Ivasiuc, Breban és részben Paul Georgescu mellett az új eredményeket számbavevő román kritika inkább költöket említ (Nichita Stănescu, Ion Alexandru, Cezar Baltag, Adrian Păunescu nevét). E nevek összekapcsolása az utóbbi évek termése alapján érthető, ők maguk azonban még a „nemzedék” megnevezést sem használják, legalábbis nem életkormeghatározó, hanem inkább világnézeti jelentésében: „Igazában csak azok fiatalok — írta nemrégén Eugen Simion —, akik valamely kimondandó igazságot hordoznak magukban, és tragikus izgalommal várják a léleknek azt a pillanatát, amikor ez az igazság a maradandó megvalósulások útjára lép” (*Luceafărul*, 1968. 25). Az életkortól eszmeivé függetlenített nemzedék-meghatározás jogos, annál inkább, mivel egyik-másik tagja (például Ivasiuc) már első könyvének megjelenésekor túl volt a harmincon, s akad köztük olyan is, mint Paul Georgescu, aki több évtizedes kritikusi pályafutással a háta mögött vállalta, hogy kimondja azt, amit a „lélek pillanatában” meghallott (*Virstele tinereții*, 1967). A problémák, amelyeket ezek a művek felvetnek, még messze vannak a letisztulástól, bár a most körvonalazandó írói pályákat olyan művek is jelzik, amelyek már-már éretten pattannak elő, megfosztva a kritikust a kezdeti bizonytalanságok, írói kérdőjelek regisztrálásának alkalmaitól, olyan művek, amelyeket egybefog az eszmei kapcsolat éppen úgy, mint a valóságlátás- és reagálásmód újszerűsége.

A román regény ez új kezdeményezései (Nicolae Breban: *Franciska*, 1966; Alexandru Ivasiuc: *Vestibul*, 1967 és *Interval*, 1968) szervesen kapcsolódnak a román próza megelőző teljesítményeihez (D. R. Popescu,

Marin Preda*, Ștefan Bănulescu regényeihez, elbeszéléseihez), de visszanyúlnak a két világháború közötti korszak román analitikus regényének hagyományaihoz is, s e korábbi kezdeményezéseket folytatják, teljesítik ki, sőt újítják meg. Különösen az alkotási módszer, az írói képpé formálás, a cselekményvezetés technikája kapcsolódik számos ponton a két világháború közötti terméshez, sokszor világirodalmi analógiák lehetőségét is megnyitva. Van azonban egy döntő különbség, és ez nemcsak az elődök túlhaladásának irányát, hanem a mai társadalmi-irodalmi valósághoz fűződő szerves kapcsolatát is jelzi: az analízisek célból eszközzé alakítása, intellektuális célratoréssal a mai viszonyaink között kérdéseket feltevő ember önmagára találásának (s önnön kérdései megválaszolásának) szolgálata. Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu, Anton Holban vagy George Călinescu hőseinél, hősnőinél még maga az elemzés uralkodott, s a mű valósággal feloldódott az emberi lét bizonyos vonatkozásainak újdonságával való találkozásban, míg Brebannál és Ivasiucnál az analízis célja a mai világunkban helyét kereső ember útjának maradóktalan végigkövetése, a rátalálás folyamatának kibontása.

Az említett művekben nemcsak az irodalmi hagyományhoz fűződő szálak követhetők, hanem — s most ez érdekel bennünket elsősorban — ennek az új prózának a hazai valóságban gyökerezettség, a valóság sokoldalú megragadásának bennük kínálkozó lehetősége. Az utóbbi évek prózai termése — s itt a hazai magyar irodalomból is sorolhatnánk fel példákat — nemhogy lazítaná, de még jobban megerősíti a szocialista építés céljainak közös nevezőjére hozatal lehetőségét és valóságát, s a jelenségek lereagálásának egymástól eltérő — és az egyes íróegyéységek sajátos optikájához alkalmazkodó — módja nemhogy nem fenyeget a valóságtól való elszakadással, hanem épp annak gazdagságát segít feltárni.

Az írói optika sokféle lehet. D. R. Popescu regényeiben — akárcsak Szabó Gyulánál — megragad az emberi viszonyok rendkívül finom érzékelése. Ștefan Bănulescu novelláiban az írói valóságlátás sajátos jegyét a hétköznapi realitás és az évezredes gyökerű népi tudat összefonódásának értékelése adja meg. Brebannál az emberi energiák uralkodnak, s válnak egyszerre múltat revideáló, jövőt készítő hatalommá. Ivasiuc hőseit pedig magas hőfokú intellektuális izzás jellemzi, s ez a biztosítéka önmagukkal való szembenézésük, önelemzésük eredményességének.

Ennek az új valóságlátásnak a területei nagyrészt ugyanazok, amelyek a román irodalomban már nemegyszer írói tollra méltóknak bizonyultak. Breban regényében Franciska világa egy hazug és anyagias kispolgári világ, Cupșăe a nagyüzembe öntudatlanul besodródott paraszté; azt sem az említett szerzők írták meg először, hogyan lesz a régi környezetétől megundorodott kispolgár-sarjból a szocialista társadalom részese vagy a volt agrárproletárból a termelőmunka izgalmanak bűvöletébe került teremtő ember. Ivasiuc Ilea professzora sem az első, múltjával szembenező „rég típusú“ értelmiségi, Paul Georgescu kisvárosát pedig olyanok térképezték már fel, mint Mihail Sadoveanu vagy Camil Pet-

* Marin Preda legújabb (e cikk megírása után megjelent), nagy visszhangot kiváltott *Intrusul* című regényével külön foglalkozunk majd. A SZERKESZTŐSÉG

rescu. Ami új ezekben a művekben, ezekben a hősökben, az a különféle valóságterületeken felvetődött kérdések megválaszolásának módja. Ezek a hősök önmagukon át élik a világot, s az írók a belső ábrázolás eszközeivel tárják fel azokat a tudati, racionális, lélektani vagy sokszor ösztönös-asszociatív kapcsolatokat, amelyek végeredményben a külvilágtól jövő és oda visszaható erők.

A hősök belső ábrázolása az utóbbi évek prózájában (nemcsak a román irodalomban, hanem a hazai magyar prózában is) egyre nagyobb teret kap. A kört nem tágítva, csak futólag szeretnék emlékezni néhány címre: Veress Zoltán *Szeptemberére*, Szabó Gyula *Húgom*, *Zsuzsikájára*, Bálint Tibor vagy Panek Zoltán novelláira. Ami azonban Breban és különösen Ivasiuc esetében szembetűnő, s amire a romániai magyar prózában mindenekelőtt Páskándi Géza novellái idézhetők, az ennek a belső ábrázolásnak a filozófiai meghatározottsága. Érdemes lenne külön is szemügyre venni ennek az új prózának a filozófiai fegyverzetét, nem utolsósorban azért is, mivel a jelenleg legnagyobb hatású és irodalmi összefüggésben is rendkívül termékenyítő nyugati filozófiai iránnyal, az egzisztencializmussal folytatott marxista polémiában e művek nem jelentéktelen vitapartnerek. Nem célunk azonban ezt a kitérőt tovább bővíteni, számunkra most az irodalmilag adódó problémák megközelítése a cél.

Ivasiuc és Breban regényeiben tulajdonképpen az emberi lét mai — s az egzisztencialisták által is sokat feszegetett — kérdéseivel találkozunk: az ember elidegenedésének, az emberi felelősségnek, az egyén és a közösség viszonyának, az egyén történelmi szerepének kérdéseivel. Mindezek a kérdések azonban nem elvontan, hanem a maguk történelmi konkrétságában vetődnek fel és találnak válaszra. Ivasiuc *Vestibul* című regényében (amely címével is a dantei pokol tornácát idézi, ahol az olasz költő és kísérője a közönyösöket találja) az emberi felelősség kérdése áll a középpontban. A regény főhőse, Ilea professzor magatartásában azonban nemcsak a megélt erőszak nyomasztó hatására, egy egyetemes determinizmus bástyái mögé visszavonuló passzivitás kiépülésének lehetünk tanúi (amely erőszakot a mókuskínzás gyermekkori emlékképében oly kitűnően ragadja meg lélektanilag s oly pontosan határozza meg társadalmi tartalmában is az egyetemen szembe elött lezajló zsidóverés jelenetében), nemcsak annak, hogyan képes Ilea a fronton, katonaoorvosként az egyéni felelősség tragikus pillanataiban megnyugtanni önmagát „a tudomány bástyái mögé elzárkózó“ kispolgári passzivitásában, hanem annak is, hogy végül miként jut el álláspontjának eszmei revideálásáig. Az egész folyamat szempontjából döntő jelentőségű, hogy ezt az önvizsgálatot — egy későn jött szerelem meglepő élményének hatásán túl — a történelmi valóság légköre segíti, megszabva a kérlelhetetlen önvizsgálat irányát, s lehetővé téve, hogy annak végső következtetéseként eljusson a passzivitásával létét mentő ember hallgatólagos cinkosságának felismeréséig s e passzivitás elutasításáig. Évekkel ezelőtt egy érdekes tanulmányában Diószegi András elemezte a kispolgári etika bírálatának módjait a közép- és kelet-európai szocialista regényben, s rámutatott „e társadalom-ellenesség keserű, izgatott kritikájára“ a lengyel Andrzejewski, a szovjet Szimonov, Kazakevics, Ajtmatov, a bolgár Dimov, a

cseh Otčenášek, a szlovák Karvaš, a jugoszláv Davičo, valamint a magyar irodalomból Darvas József, Fejes Endre, Karinthy Ferenc regényeiben. (*A mai regény világképe. Kritika*, 1963. 1). E bírálatot megfogalmazó alakokat találunk Ivasiucnál is, másik regényének, az *Interval*-nak Bogdanjában, Paul Georgescu egyik elbeszélésének (*Vizite*) vidéki doktorában vagy Breban *Franciskájában* is. Ilea professzor alakja viszont csak részben sorolható ebbe a csoportba, mert nála a valóság objektív törvényei mögé rejtőző kispolgári elzárkózás szétrombolását belülről, nem kevésbé keserű és nem kevésbé izgatott kritikával önmaga végzi el, akár csak a kispolgári világban felnőtt és annak lényegét lépésről lépésre felgöngyölítő Franciska. E bírálat, épp mivel belülről jön, mutatja minden-nél jobban a szocialista építés társadalmi-történelmi körülményeiben adott külső tényezők erejét.

Igaz, a felismerés még nem minden. A döntő jelentőségű kérdés ezután következik: mennyiben tudják a hősök a belső csódnak ezt az érzését eddigi viszonyulásaikat megváltoztató pozitív tetté továbblendíteni. Ilea professzor képes erre. Képes reá Breban regényének hősnője, az izgató intellektusú Franciska is, akinek „curriculum vitae“-je már a szocializmus mellett kimondott „igen“ után indul meg, s a regényből kibontakozó képnek épp ez az „igen“ ad különös érdekességet és hitelt. Más hősök viszont épp a valósághoz való viszonyuk téves értékelésével bukznak el, s önvizsgálatuk vagy későn vezet felismeréshez (mint Páskándi Géza *Egy jobb torkú gyerek* című novellájának Titije esetében, aki akkor döbben rá elfecsérelt életére, amikor már nincs visszaút), vagy csak régebbi pozícióik megerősítésének szükségességét ébreszti fel bennük, mint az *Interval* Ilie Kindrišében, aki mindössze új érvekkel fogalmazza újra korábbi szektás, mechanikus-determinista álláspontját, s az élet parancsát képtelen felfogni.

Az utóbbi évek prózájában szembevetendő igény a hősök belső „tettenérése“, s ezzel együtt növekvő filozofikusságuk sok tekintetben összefügg az író és olvasó viszonyában bekövetkezett változással is. Az egyoldalúan receptív típusú olvasó helyét napjainkban egyre inkább elfoglalja egy új típus: a *kérdező* olvasó, aki nemcsak hogy elfogadja, de igényli az íróval folytatható dialógust, s egy bizonyos intellektuális színvonalon és tájékozottsággal maga is tisztázni kívánja helyét a világban, választ akar kapni önmaga és kora számos felvetődő kérdésére. A szentimentalizmus korának olvasója szívesen sírt hősei öröme-bánatán. A romantika korának olvasója izgult, lelkesedett vagy gyötrődött. A kritikai realizmustól a kor a leírás teljességét, hitelességét kérte számon, egészen a naturalizmus fotografikus hűségéig. Az izmusok hívei még mindig csak befogadni akartak: a világ objektív képe helyett annak érzésekben és megérzésekben kínálkozó vagy rejtőző szubjektív képét. A mai olvasó viszont kérdez, s a dialógus igénye ott gyökerezik korunk mindennapi valóságában éppen úgy, mint az irodalom életkörülményeiben. Mégis, van ennek a befelé fordulásnak egy másik magyarázata is. A szocializmus építésének mai körülményei között, amikor a régi és az új közötti harc az osztályerőviszonyok tekintetében eldőlt, az új kialakulásának extenzíven követhető útjai mellett az irodalom (és az élet) hősei számára hangsúlyozottabban vetődik fel a szembenézés igénye önmagukkal. A mai valóságunk-

ban objektíven helyét megtalált hős szubjektíven is meg akarja találni önmagát, s kérdések sorának intellektuális vagy egyenesen filozófiai felvetésével, megválaszolásával akar eljutni ehhez az öntisztázáshoz. Innen érthető, hogy az utóbbi évek prózájában a súlypont a külső cselekményről áttevődik — át kell tevődnie — a hősben lejátszódó belső történetre, amely tulajdonképpen az életét alkotó külső események egy (eseményességükben sokszor jelentéktelen) részének világnézetformálónak súlyosodott láncolata: egy elektromossággal telített potenciális eseménytörténet.

Fontos következményekkel jár mindez az új próza belső megépített-ségére nézve. A klasszikus epikai eljárások mellett egyre nagyobb teret foglalnak el azok, amelyek lehetőséget kínálnak a hősök arculatának ilyenfajta visszaadására. Van, amikor az író megőrizz egy klasszikus cselekmény-keretet, de azt belsőleg az önvallomás szabta tartalommal tölti ki (Szabó Gyula: *Húgom, Zsuzsika*). Máskor két szálla bomlik a cselekmény (Brebán: *Franciska*), amelyek közül az egyik a klasszikus eljárással bonyolódik, míg a másik ezzel ellenpontoszerűen szövődik össze. Ismét máskor (Ivasiuc mindkét regényében) az egész regény egy intellektuális gerincvonulatra épül, és a még megmaradt kevés epikai rész is különleges, jelképes eszmei és szerkezeti funkciót nyer. Sőt találkozunk olyan eljárással is (Sánta Ferenc: *Az áruló*), ahol az író önmaga szerepét mintegy a színpadi ügyelőre korlátozza, aki csupán irányítja a megidézett alakok szembesítését, s e polémikus szembesítésekből áll össze mind az egyes alakok arcképe, mind pedig a műben feltett kérdésre adott válasz. A jelenséget, Brebán regényéről szólva, Paul Georgescu így fogalmazta meg: „Hogy az irodalom lényegbehatolóbbá váljék, hogy eljusson az események magvához, a főkérdésekhez, szükséges kiszabadítania magát ama mágikus »realizmusból«, amelyben minden tárgyat meg kell nevezni ahhoz, hogy az létezővé váljék“ (*Viața românească*, 1966. 2).

Az epikai és elemző elemek elosztása, aránya az egyes műveken belül eszmei funkciókat hordoz. Brebánnál a Franciska—Chilian-viszony fejlődése és Cupșa átváltozása szorosan összefügg Franciska elemző módon kibontott élettörténetével: a lány önvallomása észrevétlenül viszi előre kettőjük kapcsolatát, míg Chilian egyéniségének a köznapi gyári életben s különösen Cupșa elindítása körül megmutatkozó vonásai magyarázatul szolgálnak az egykori papkisasszony megnyilatkozásához és az önvallomás eszmei tartalmának kikristályosodásához. Az epikai „betétek“ funkcionális szerepe még szembetűnőbb Ivasiuc *Interval* című regényében, ahol az elemző módszer az egész művet lényegileg fogja egységbe, s az egész regény nem egyéb, mint a kül- és belvilág szakadatlan lélektani, logikai, eszmei, biológiai megfigyelése s egy, azokat továbbgondoló intellektuális láncreakció. A „betétek“ azonban éppen ebben az összefüggésben kulcs-jelentőségűek. Ilie Kindriș jellemének és világnézetének kulcsát egy gyermekkorából elbeszélte epizód (a Memorandum-pörben szerepet játszott nagyapa képe), valamint Kindrișnek egy XVI. századi moldvai művelődéstörténeti alakról (Crimca) tartott előadása tárja fel Olga előtt, s ugyanígy elég egy-két élet-töredék ahhoz, hogy teljes emberi nagyságában álljon előttünk a kommunista építész-mérnök, Petre alakja. Hasonló a helyzet Páskándi Géza egyik elbeszélésében is (*Lajos Fábián megöletése*), ahol az epikus elem pusztán indí-

tékként szerepel (a két hivatalnok gyilkossággal gyanúsítása s a rendőrtiszt látogatásai), s alkalmat szolgáltat a hősök bensejében meginduló gyötrő önelemzésnek, amelynek vége az el nem követett gyilkosság válalása a lelkiismeretre nehezedő terror nyomasztó súlya alatt.

Az új hazai próza termése, amely lényeges különbségeket mutat fel eszmeileg az egzisztencializmussal, művészi célratörésében az analitikus regény prousti vagy joyce-i formájával szemben, ugyanakkor tudatosan, sőt programszerűen fordul szembe az ötvenes években a hazai irodalomban is uralkodó valóságsszemlélettel és irodalmi gyakorlattal. E tagadás tartalmára nézve nem véletlen, hogy annak összefoglaló megfogalmazására épp a fiatal Marx írásainak román nyelvű megjelenése kapcsán került sor (Al. Ivasiuc: *Tinărul Marx, contemporanul nostru. Gazeta literară*, 1968. 25—29). Itt történik meg a kísérlet egy valóban dialektikus és történelmi materialista szemléleten alapuló írói valóságkép megformálására s egy előző irodalmi gyakorlat alapját képező „előre gyártott sémákon alapuló világnézet” („conceptualism prestabilit”) bírálatára.

A fontos nemcsak ez az eszmei állásfoglalás, hanem az is, hogy mind Ivasiuc, mint Breban regényeiben lépten-nyomon szemtől szemben találhatjuk magunkat az életjelenségek dialektikus módszerű megközelítésével. Számukra rendkívül fontos (mert a hitelesség próbaköve) a jelenségek társadalmilag-történelmileg konkrét megközelítése, a látszat és lényeg ellentmondásának dialektikus feltárása, a jellemek sokoldalú elemzése, belső fejlődéstörvényeik vizsgálata és feltárása. Cupşa alakjában Breban a szocialista nagyüzemben még mindig egy kizsákmányolt proletár tudatával dolgozó ember fejlődését rajzolja meg. A hős fejlődésével számos korábbi „termelési regényben” is találkozunk, anélkül azonban, hogy azok képesek lettek volna kiemelkedni a társadalmi-gazdasági determináltság sémáiból. Cupşa fejlődése épp azért hiteles, mert az író teljes bonyolultságukban kíséri végig a fejlődés ösztönző és gátló tényezőit (sokszor saját ellentétükre fordulásukban is). Ivasiuc hősének, Ilea professzornak élete pedig a kettős előjelű rend- és törvénytisztelet jegyében alakul, s míg az egyfelől lehetővé teszi a mindent e törvény érvényesülésére bízó passzivitás kiépülését, másfelől — az önmagában eddig lefojtott másik embert felfedezve — rigurózus önvizsgálatra s passzivitása elefántcsonttornyának lerombolására vezeti.

Ezek a sorsok hitelesítik Ivasiuc tanulmányának élesen disztingváló kitételeit a „konceptualista” és valóban dialektikus szemléleten alapuló írói gyakorlat közti különbözőségről: „Azok a sápadt írói alakok úgy éltek, ők teljes mértékben determinálták őket az általuk illusztrált fogalmak, ők maguk pedig nem voltak emberi típusok, hanem gazdasági viszonyok és kapcsolatok tipológiai. A közelmúlt román irodalmának értékes alkotásai valójában azért vívhattak ki elismerést, mert anélkül, hogy valamiféle társadalmi meghatározhatatlanságba vonultak volna vissza, ki-vonták magukat a rideg normák hatalma alól. Irodalmunk legfontosabb nyeresége a társadalmi formák történelmi jellegének hangsúlyozása volt, az idő befolyásának kiemelése... Úgy vélem, hogy nemzedékem alkotásainak legmaradandóbb része az elvontságok és sémák elleni harc lobogója alatt sorakozik fel, még akkor is, ha maga olykor rendkívül bonyolult formákat ölt magára.” Tovább pedig: „Az elvont séma elleni harc

jegyében felsorakozott nemzedékünk tulajdonképpen visszahatásként jelentkezik arra a gyakorlatra, amely az általánost megfosztotta az egyeditől; ezért próbáljuk mi az árnyalat és a megkülönböztetés szüntelen dicseretét megszólaltatni.“

A két felfogás között a döntő különbség épp az objektív világ és benne az ember szerepének értelmezésében van. Ezt a kérdést állítja középpontba az *Interval* két hőse közötti konfliktus. Kindriș a világban a jelenségeket elrendező, determináló törvényt keresi, s e keresésért Olga is lelkesedni tud. Csakhogy az a törvény, amit Kindriș az élet rendező elveként mutat fel, rideg és kérlelhetetlen, épp a marxista humanizmus hiányzik belőle. Ezért is válik alkalmassá arra, hogy elfogadja, sőt racionális érveivel, tiszta logikájával valósággal elméleti szintre emelje az Olga sorsát megpecsételő inkvizíciós-érvádat, s annak következményei alól utólag is felmentettnek érezze magát. Olga azonban nemcsak azért képes felfogni ennek a világnézetnek a hamis voltát, mert személyesen őt érinti, hanem sokkal inkább azért, mert alkalma van összehasonlítani azt a humánium-tartalommal telített teremtő törvénnyel s annak megtestesítőjével, a kommunista „homo edificator“ Petrével. Az Olgában szüntelen felvetődő kérdésre („miért érdemes élni?“), a környezetében élők egyike sem képes megnyugtató feleletet adni: sem Kindriș, sem Olga apja, aki mindennapi megalázódásainak gyötrő súlya alól az irodalom álmvilágába menekül, sem a testi örömeiket kihívóan kiélvező anyja; egyedül Petre, aki a véletlen és az abszurd vak erőivel szemben a megnyugtató megoldást megtalálja.

Kindriș és Petre csak látszólag hasonlítanak egymáshoz, a lényegyet tekintve megdöbbentő a különbség, olyannyira, hogy azt felfedezve Olga csak szorongva tudja kimondani: „Nem kívánlak meggyőzni, aligha van időm arra, hogy megsirassalak! — fogalmazza meg Ilie csillogó történelmi okfejtésbe burkolt öngazolása után. — Micsoda kongó ürességű világegyetemben élsz te! ... Micsoda pokol ez a te világod, az abszolút szükségszerűség világa, amelyben minden, még az is, ami fejlődésben levő, tulajdonképpen rég halott... Amelyben minden igazolható. A gyilkosság is, érted? Egy SS-tiszt talán nem volt elég kifinomult hozzá, de megtapsolta volna a te eszméidet. Hiszen a kemencék szájánál olyan emberekkel állott szemben, akik nem alkalmazkodtak a természeti törvényhez, mivel nem voltak a *Herrenvolkból* valók, tehát nem is léteztek, ő pedig holmi halottakat ölt meg. Ahogyan te is mondd: Crimca nem létezett. Nem volt »sikerült ember«, tehát nem létezett... Te nem tékozoltad el magad, mert nem vagy képes elkezdni semmit; hiányzik belőled az a lendület, amely hozzá szükséges. Az, ami megelőzi a törvény ismeretét.“

*

Ivasiuc is, Breban is végeredményben frói pályájuk elején állanak, de a műveikben felvetődő s az egész hazai prózában szertegyűrűző problémák a valóságlátás és kifejezés megannyi lehetőségét szabadítják fel. Ezeknek pedig kétségtelenül szavuk lesz az elkövetkező korszakban a hazai próza arculatának kialakításában.